

FAKTA *Jordbruk*

Sammanfattar aktuell forskning • Nr 7, 2006

CARIN ISRAELSSON

Kor och människor:

Klasskillnader även bland kor på 1800-talets torp och herrgårdar

TECKNING: NILS KREUGER

- Kor som idisslade och människor som hushållade var en förutsättning för överlevnad på artonhundratalets landsbygd.
- När mejerisektorn växte fram blev boskapen för en del en språngbräda för utveckling.
- För andra var korna snarare ett halmstrå att hålla fast vid i en tid av osäkerhet och förändring.

Historien om kor och mjölk har ofta tecknats som en snabb och total förändring av produktionen. I själva verket kan man tala om en hundraårig process från 1800-talets senare hälft och framåt. Kor hölls av landsbygdens alla samhällsklasser: av godsägaren, hemmansägaren, skomakaren, skolläraren, banvakten och ibland också av staturen och industriarbetaren. Att hålla minst en eller två kor var tidigare en självklarhet på den svenska landsbygden – att inte ha någon ko, gav problem både med hushållets försörjning och med det sociala anseendet.

De "glömda" besättningarna

Hur många som höll kor har ofta underskattats. Vid insamling av uppgifter till den officiella jordbruksstatistiken förbigicks medvetet många av de minsta enheternas djur, som helt enkelt registrerades som om de fanns i de mantalssatta gårdarnas ladugårdar. För samtidens människor var det däremot uppenbart att landsbygden var fylld av kor: kor i små fåhus eller stora ladugårdar, kor på väg till marknaden eller tjuren, kor på bete vid vägkanten eller i skogen, kanske vaktade av några barn. I genomsnitt fanns det i Sverige för hundra år sedan en ko per tre invånare i Sverige, att jämföra med 23 personer per ko idag.

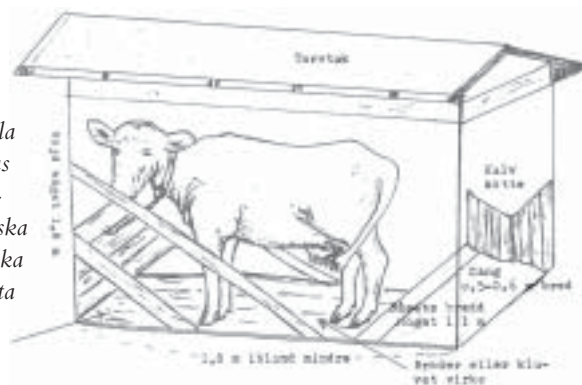
Produkter från korna

Traditionellt gav korna mjölk, kött, hudar, inälvor, kalvar, gödsel och dragkraft. Det mesta av detta användes i det egna hushållet och till husdjuren – försäljning och byte var bara aktuellt sedan det egna behovet täckts. Orden "hushålla" och "ta tillvara" beskriver andemeningen i vardagsarbetet: korna hölls inte för att producera så mycket som möjligt, utan för att de med sin idisslande förmåga, var bra på att tillvarata enkla resurser och omvandla dessa till livsmedel och andra förnödenheter.

Mjölken blir kommersiell

För närmare hundrafemtio år sedan började kornas roll i samhället att förändras. Efterfrågan på mjölk steg, på grund av smörexport och en växande befolkning i städer och samhällen. Fler

FIGUR 1. | *Enstaka kor hystes ofta i mycket enkla och dåliga miljöer: Fåhus för en ko hos en "skogs-begyggare". Från Nordiska museets arkiv; Etnologiska undersökningen, frågelista om boskapsskötsel (NM 60, E.U. 32726).*

TECKNING: GUNNAR PERSSON, FINNMOSSEN

kor och ökad medelavkastning genererade en kraftigt ökad ström av mjölk till den samtidigt växande mejerisektorn. I enlighet med samtidens rådgivning ökade också strömmen av importerat foder in i ladugårdarna. Där ingick en mängd exotiska oljekakor som fraktades över världshaven och transporterades vidare på de nya svenska järnvägarna. På gårdsnivå ökade odlingen av vall och rotfrukter till korna.

Att sälja färsk mjölk till mejeri gav regelbundna kontantintäkter, som i sin tur genererade fler investeringar i lantbruket och en ökad penningmängd i hushållet – kommersialiseringen av mjölken blev en viktig språngbräda för gårdens, socknens och i slutändan hela landets utveckling. Med den nya inriktningen följde också förändringar i den dagliga driften. Varje dag skulle mjölken räcka till både hushåll, husdjur och mejeri. Efter mjölkningen skulle mjölken kylas ner och den skulle dagligen transporteras till mejeriet. Dessutom ökade kraven på ladugårds- och mjölkhygien. Dålig mjölk från en leverantör kunde förstöra andra gårdars produktion när mjölken blandades på mejeriet.

Männens mejeriintresse vaknar

Mjölken var nu inte längre bara en del av den interna hushållningen och kvinnornas ansvar, utan en del av en ny form av lantbruk där animalieproduktionen börjat dominera över växtodlingen. Samtidigt ökade männens intresse för djur, ladugårdar och mjölk – mjölksektorn började omges med en viss glamour. Mjölken gav, genom smöret, goda exportinkomster, förutsatte mejeribyggen och företagsorganisation, och den upplyftes medvetet av stat och organisationer genom utställningar,

premieringar och jämförelser av produktionsresultat. Detta manliga och officiella engagemang för mejerisektorn skulle senare inverka på det politiska agerandet och införandet av statliga regeringar inom mjölksektorn under 1930-talet – och har därmed satt spår som märks än i dag.

Alla var inte med i mejeriet

Men långt ifrån alla kobesättningar drogs in i mejerisektorn. Många hade svårt att öka produktionen, andra bodde för långt från ett mejeri eller ville helt enkelt inte vara med. Strax före första världskrigets utbrott levererade omkring en fjärdedel av alla svenska gårdar och småställen mjölk till mejeri. Under 1930-talet stod ännu närmare hälften av besättningarna och en tredjedel av korna utanför, kor vars mjölk fortfarande till allra största del användes *in natura*. Även om det inte fanns något absolut samband mellan gårds- eller besättningsstorlek och mejerianslutning, så kan tre ungefärliga kategorier urskiljas:

- Stora besättningar med ca 10 till 100-tals kor, där en huvudinriktning på avsaluproduktion ofta infördes redan under 1870- och 1880-talen.
- Besättningar med 3–9 kor på medelstora eller mindre gårdar och småbruk med åker för foderodling. Många av dessa anslöts till mejerierna under mellankrigstiden, men en del mindre gårdar involverades via uppköpare betydligt tidigare i den svenska smörexporten.
- Landsbygdens underklasser, s.k. obe-suttna, med 1–2 kor och sådan brist på foder eller kommunikationer att förändringar till avsaluproduktion inte tycktes möjlig (se figur 1).

TABELL 1. | *Foderstaterna varierade mellan olika ladugårdar.*

Lite näring, lite mjölk	Mer näring, mer mjölk
Halm	Halm
Lite hö	Hö
Sörpa, en soppa av: boss och agnar, hörester, löv, mossor och lavar, hushållsavfall, m.m.	Rotfrukter Kli Oljekraftfoder

TECKNING: NILS KREUGER

FIGUR 2. | *Ko och människa i samspel.*

Klasskillnader mellan korna

Inriktningen på hushålls- eller avsalu- produktion medförde stora skillnader i de praktiska förhållandena för djuren och skötarna, så stora att man kan tala om klasskillnader även mellan husdjuren (tabell 1 & 2). Underklassens kor led ofta av undernäring, eftersom djurägarna sällan hade mark nog för att producera tillräckligt med foder. Istället var man beroende av att, i byte mot arbete eller på annat sätt, få halm eller agnar från tröskning från böndernas gårdar, slå eller beta dikesrenar och samla in löv, ljung och mossa på utmarker. Med sådana näringsfattiga och knappa foder fick målet med utfodringen ofta begränsas till att få djuren att överleva. Vid matbordet fick man intala sig att vara nöjd om korna ibland gav tillräckligt med mjölk till hushållet. I våra ögon kan den här foderhanteringen förefalla orimligt tidsödande, men på dåtidens landsbygd var kon så viktig att arbetet med henne var självklart. I meningen med att hålla kor låg inte bara mat och förnödenheter, utan också socialt anseende, trygghet och ett litet kapital. Liknande synsätt finns idag på många håll i tredje världen, där hundratals miljoner kor i små besättningar föds med små resurser.

I större dåtida svenska besättningar, vars ägare gärna såg stora leveranser till mejeriet, fodrades korna däremot mer än väl. Där kunde hårt arbetande ladugårdspigor få dela ut foder som i kvalitet översteg maten hemma i föräldratorpet. Varje herrgårdsko kunde dagligen få 10–20 kilo skurna rotfrukter, flera kilo oljekakor, ett par kilo kli, gott om hö och fri tillgång till halm.

Överlevnadsstrategi, men dåligt foderutbyte

En jämförelse av mjölkutbytet hos kor som utfodras för 4, 10 respektive 30 kilo mjölk per dag, visar att de kor som

fodrades minimalt, använde det mesta av näringen för kroppens eget underhåll och bara en mindre del för mjölkproduktion. Med ökad utfodring och produktion ökade utbytet av den energi och det protein som tillförts. Trots den till synes dåliga foderekonomi kunde strategin att hålla en svagt utfodrad och mjölkande ko, innebära att hungern kunde hållas borta ännu någon dag (figur 2). Och för kon kunde insamlade av ytterligare foder innebära fort-

satt laktation istället för avsinning. Här kunde den som hade ett gott djuröga hjälpa djuren att klara svåra förhållanden bättre.

Hur mycket mjölkade korna?

Årsavkastningen i de svagt utfodrade, hushållsinriktade besättningarna låg under 1800-talets senare del mellan 500 och 1 500 liter, med variationer mellan olika gårdar och delar av landet. Beräkningar efter dagens utfodrings-

TABELL 2. | *Karakteristika för boskapsskötsel inriktad på egen användning respektive försäljning.*

	Utpräglad hushållsproduktion	Utpräglad avsaluproduktion
Besättningsstorlek	1–2 kor	Ca 10 till 100-tals kor
Inställning	Hushålla	Producera
Syfte med mjölken	Mjölk, ett av flera syften. Enhetens behov i fokus; kornas överlevnad framför deras produktion.	Mjölken det primära. Produktion av ett överskott för kontinuerlig försäljning plus täckning av eget behov.
Andra syften än mjölk	Stallgödsel, kött, slaktbiprodukter, dragdjur, rekrytering, livdjur, kapital, trygghet och en viss status.	I andra hand stallgödsel, kött, rekrytering, livdjur och status som föredöme för modern mjölkproduktion.
Omsättning, flöde in/ut	Litet flöde in/ut.	Större flöde in/ut. Inköp av vissa fodermedel.
Utfodringens syften	Motverka djurens hunger och täcka deras årliga behov.	Täcka djurens dagliga behov för underhåll och produktion.
Utfodringsstrategi	Kombination av ordinarie foder – nödfoder – svält. Ojämn fördelning över året. Många utfodringar per dag.	Ordinarie egenproducerat och köpt foder. Jämn fördelning över året. Många utfodringar per dag.
De använda resursernas karaktär, exkl. arbete	Marginella, både ang. foder och fåhus, "man tager vad man haver".	Specialiserade. Foder odlat på åker och ladugård planerad för mjölkproduktion.
Arbetets karaktär	Många arbetspass, kombinerade med andra arbeten.	Långa, sammanhängande arbetsdagar.
Stallmiljö	Mörkt, instängt och dålig luft.	Ljust och luftigt efter dåtida förhållanden.
Individ/kollektiv ang. utfodringen	Individuell utfodring i avskilda bås.	Kollektiv utfodring av hö och halm, men individuell fördelning av kraftfoder.
Bete	Lång utomhusperiod. Betet en räddning.	Kort betesperiod. Betet kunde ses som produktionsstörning. Vissa gårdar höll mjölkande kor på stall under sommaren.

Hvithövda, Mary & Quista – koöden på uppländska storgårdar

I den äldre ladugård, som 1856 ersattes av den ladugård på Ultuna som nu är restaurang (figur 3), hölls dels importerade ayrshirekor, dels "de svenska korna". År 1851 mjölkade de "svenska" korna, Hvithövda (vitt huvud), Sköna m.fl. mellan 328 och 1 466 liter, i genomsnitt 1 051 liter. De importerade ayrshirekorna, med namn som Mary, Sally och Victoria, gav mellan 759 och 2 644 liter med ett genomsnitt på 1 711 liter per ko. Den bästa svenska lantraskon mjölkade dock mer än de åtta sämsta ayrshirekorna. År 1869, ett av de "svåra" åren med upprepad missväxt och stor brist på både mat och foder, nådde foderbristen även lantbruksinstitutet, där korna under mars och april fodrades med renlav, innan djuren kunde räddas genom tidig betessläppning.

Qvista, bondkon på herrgården

Qvista föddes i Mora år 1859, men kom så småningom och efter lång vandring, till den uppländska herrgården Krusenberg, där hon blev en av de allra bästa korna. Pälsen var ljusbrun, pannan och buken vit. Som bäst mjölkade Qvista

FOTO: DAVID STEPHANSSON

FIGUR 3. | Ladugården på Ultuna (mitten).

över två tusen liter på ett år, vilket var femtio procent bättre än besättningsgenomsnittet. Sammanlagt mjölkade hon närmare 16 000 liter och födde nio kalvar på gården. Dottern Lotta mjölkade ännu mera, sammanlagt 23 000 liter och hon fick 14 kalvar. I samma familj fanns senare Kvista, som enligt en anteckning i ladugårdsjournalen i maj 1891 "Sjelfdog, tandlös af ålderdom", en tandlöshet som brukade förklaras av långvarig utfodring med drank. År 1914 fanns avkommorna Lena, Laura, Linda och Lärkan, kor som i sin tur kan ha haft döttrar och dotterdöttrar i herrgårds-ladugården ända fram till dess att besättningen såldes under sent 1900-tal.

normer, men för dåtidens mindre kor, visar att en vanlig, torftig foderstat inte täckte mer än 300–1 300 liters produktion under ett år. Om kon mjölkade mera, så mjölkade hon "på hullet", vilket säkert var vanligt, men det förutsatte samtidigt att hon hade möjlighet att återhämta förlusten före nästa kalvning. Ett bra bete var en ständig förhoppning, men om betet var dåligt fanns risken att kon var kraftigt undernärd mer eller mindre kontinuerligt. Räknet per dygn kunde en nykalvad ko vid bra bete ge 10–12 liter, men avkastningen halverades snart, för att under senare delen av laktationen bara vara ett par liter per dag. Sintiden var särskilt svår för hushåll med en enda ko. I värsta fall stod hon sint 4–5 månader. En del, särskilt eftertraktade kor, mjölkade utan uppehåll fram till nästa kalvning och räddade då hushållet från att bli "mjöklöst", hänvisat till att få, låna eller byta till sig en skvätt då och då.

Vissa kommersiella besättningar kunde komma upp i 3 000 liter per ko

och år, enstaka kor ännu mer. Dygnsproduktionen låg då över 20 liter i början av laktationen. Inom samma besättning kunde det finnas stora skillnader mellan olika kor (jfr. faktarutan ovan), och de sämsta kunde mjölka lika lite som korna i genomsnitt i de fattigas besättningar – de välbärgades ladugårdar var i praktiken inte alltid mönstergilla.

Ämnesord

Mjölkkor, kvinnoarbete, kommersiell mjölkproduktion, självförsörjning, natura, historia.

Läs mer

Israelsson, C. 2005. *Kor och människor. Nöt-kreaturskötsel och besättningsstorlekar på torp och herrgårdar 1850–1914*. Gidlunds Förlag, Möklinta. (även *Acta Univ. Agric. Suec.*, 2005: 102. SLU, Uppsala)

Israelsson, C. 2002. Winterfoderordning för kor. I: Cserhalmi, N. (red.) *De oskälige kreaturen! Något om synen på lantbrukets djur de senaste 200 åren*. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien. Stockholm.

Cserhalmi, N. & Israelsson, C. 2004. Sommarfet och vintersvulten. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 47.

Morell, M. 2001. Jordbruket i industrisamhället 1870–1945. *Det svenska jordbrukets historia, band 4*. Natur och Kultur, Stockholm.

Niskanen, K. 1993. Då mjölken blev lönsam. Ett agrart hantverk växer till en industri. Exemplet Södermanland. I: Larsson, B. (red.) *Bonden i dikt och verklighet. Skrifter om skogs- och lantbrukets historia 4*. Nordiska museet, Stockholm.

Sommestad, L. 1992. Från mejerska till mejerist. En studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess. Arkiv förlag, Lund.

Författare

Agronom *Carin Israelsson* disputerade i ämnet agrarhistoria vid SLU.

Avhandlingen byggde bland annat på studier av bouppteckningar, husförhörslängder, gårdsarkiv, frågelistsvar och näringsanalyser av rekonstruerade fodermedel. Carin Israelsson har därefter fortsatt att forska om kor, men nu med tyngdpunkten på mjölk och jämförelser mellan Sverige, Danmark och Nya Zeeland. Hon är numera verksam vid Stockholms universitet.

Teckningarna av konstnären Nils Kreuger (1858–1930) på sid 1 (KKM 801:43) och 3 (KKM 801:68) publiceras med medgivande från Kalmar Konstmuseum.

Ansvarig utgivare: Kristina Glimelius, SLU, NL-fakulteten, Box 7082, 750 07 UPPSALA
Redaktör: David Stephansson, SLU, Fakulteten för naturresurser och lantbruksvetenskap, Box 7082, 750 07 UPPSALA. Telefon: 018-67 14 92. Telefax: 018-67 17 00. E-post: David.Stephansson@adm.slu.se

Internet: www.slu.se/forskning/fakta/

Prenumeration och lösnummer: SLU Publikationstjänst, Box 7075, 750 07 UPPSALA
Telefon: 018-67 11 00. Telefax: 018-67 35 00. E-post: Publikationstjanst@slu.se

Prenumerationspris: 340 kronor + moms
Tryck: Elanders Tofers AB, 2006

